

Màster Universitari
Ocupació i Mercat de
Treball: Intervenció i
Coaching en l'àmbit
laboral, UOC.

Treball Final de Màster

Tutor: Teodor Mellén

Gener 2018

L'experiència
subjectiva de
la desocupació
com a procés de
dol

Jaume Marqués Solé

ÍNDIX DE CONTINGUTS

1.INTRODUCCIÓ	2
1.1. Contextualització general de l'àmbit d'intervenció.....	2
1.2. Objecte d'estudi: la desocupació com a procés de dol	3
1.3. Propòsit general	4
2. PREGUNTES D'INVESTIGACIÓ	5
3. REVISIÓ DE LA LITERATURA	6
4. MÈTODE	8
4.1. Disseny de l'estudi	8
4.2. Recopilació de la bibliografia	8
4.3. Estratègies de cerca bibliogràfica.....	9
4.4. Criteris de selecció.....	10
4.5. Organització de la informació.....	11
4.5.1. Per a aquelles publicacions que encaixen amb el tema objecte d'investigació.....	11
4.5.2. Per a aquelles publicacions que no estableixen una relació directa entre desocupació i dol.....	15
5. RESULTATS	18
6. CONCLUSIONS I RECOMANACIONS	33
6.1. Pertinença de l'estudi sobre la pèrdua de l'ocupació com a dol.....	33
6.2. Contribucions de l'estudi i recomanacions de caràcter acadèmic i pràctic	37
6.3. Limitacions de l'estudi i replantejament del TFM.....	38
7. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES	42

1.INTRODUCCIÓ

1.1. Contextualització general de l'àmbit d'intervenció.

El treball vincula a la persona al seu entorn social atorgant-li una funció d'integració social, un sentiment de pertinença a la comunitat, imprimeix un ordre i un ritme a la quotidianitat en organitzar-se la vida al voltant de l'horari laboral, així com orienta la persona cap a la persecució de fites que guiaran les seves accions i, per suposat, hi ha una remuneració.

La pèrdua del treball té una conseqüència evident per a la persona: patir privacions materials. Altrament, però, la desocupació ocasiona tot un seguit d'efectes psicològics en la ment dels aturats.

En el treball es troba involucrat el present de l'individu i la seva capacitat de pensar-se a sí mateix, com la de reconèixer-se en el passat i projectar-se en el futur.

De la mateixa manera, si el treball és un dret humà bàsic, juntament amb el de la salut i habitatge, les decisions polítiques i econòmiques de tall neoliberal actuals vulneren aquests drets provocant una violència social en forma de precarietat laboral i exclusió social. Això que es produeix per mitjà de decisions politicoeconòmiques genera traumes de difícil elaboració, ja que acaba esdevenint una catàstrofe psíquica en la mesura que els efectes de la desocupació travessen diferents àmbits de la vida de la persona (Sicardi, 2010).

D'altra banda, la desocupació és un fenomen social però és viscut com una crisi individual, desposseïda de la seva dimensió social.

Això explicaria que la pèrdua del treball i la desocupació involuntària impliqui inicialment un sentiment de desprotecció, de pèrdua de sentit, d'un sentiment d'exclusió i de desesperança. A aquest estat d'incertesa i inseguretat poden seguir símptomes molt variats: des de trastorns psicossomàtics fins a problemes de conducta.

Així doncs, la pèrdua d'una ocupació pot produir diverses reaccions, les quals són molt similars a les causades per la defunció d'un ésser estimat, tot i que pugin presentar-se en menor intensitat. La pèrdua s'imposa i sembla impossible recuperar allò perdut amb el resultat d'un sentiment de desemparament i la sensació d'estar exclòs de sí mateix.

La pèrdua desorganitza la nostra capacitat de trobar sentit a l'experiència; la lluita per recuperar el sentit en aquest canvi bruscat en la vida de la persona i el seu entorn serà possible per mitjà de l'elaboració d'un dol (Ferschut, 2000).

1.2. Objecte d'estudi: la desocupació com a procés de dol

Si bé es pretén caracteritzar la situació d'atur com un procés de dol, no totes les persones afronten l'atur de la mateixa manera, ni pateixen les mateixes sensacions o reaccions, atès que la disposició de recursos individuals i suports socials esdevé un factor clau a l'hora de suportar l'impacte de la desocupació (Álvarez, 2012).

En aquest sentit, es fa dol per allò perdut. Però una persona o un objecte adquireix l'estatut de perdut en la mesura que ha estat una presència significativa, és a dir, no es fa dol per allò que no significa res. El dol implica que alguna cosa manca, alguna cosa que encarnava un valor particular en la subjectivitat de la persona (Mejía i Fernández, 2012).

Des de la psicoanàlisi, el treball constitueix un element de valor en la salut i en l'economia psíquica, en tant que lliga l'individu a la realitat, insertant-lo en la comunitat humana i regulant els seus vincles. Així, es pensa l'activitat laboral des del punt de vista del valor del treball, la seva importància en la relació amb el projecte personal i la seva funció en les relacions intersubjectives i així superar la vulnerabilitat que genera lligar el treball només a la retribució. (Ferrari, 2011).

Això posa de manifest la manera en que la subjectivitat està compromesa amb el treball en cada persona de forma particular (Barrutia, 2007). D'aquí

que el dol post-acomiadament sigui un període variable, la durada del qual dependrà del valor que té aquesta pèrdua i de la capacitat de la persona per a simbolitzar-la. Quin lloc ocupa el treball en la persona? Si en el treball s'apuntala la identitat de la persona és d'esperar que la pèrdua de l'ocupació (d'aquest lloc social en el qual la persona s'identifica) la desestabilitzi ja sigui pel trencament o pèrdua de llaços socials, ja sigui per la manca de reconeixement per part dels altres.

Com sosté Ferchstut (2000), en el dol per la pèrdua d'un familiar, la importància dels ritus personals, familiars i socials de comiat sorgeix del fet que expressen la pèrdua. Els ritus de dol serveixen per a reiniciar la xarxa de vincles i alleugereixen la càrrega de dolor. Per tant, per a la persona que perd la seva ocupació es necessiten ritus que li assegurin l'elaboració del propi dol.

En aquest sentit, quin paper han de jugar els dispositius d'inserció laboral en la tramitació d'aquesta situació traumàtica?

1.3. Propòsit general

Per mitjà de la revisió bibliogràfica sobre el tema objecte d'estudi intentaré endinsar-me en l'anàlisi de la desocupació no tant com a fenomen social (o socioeconòmic) sinó més aviat com a experiència subjectiva, personal, de les persones desocupades. Si equiparem la pèrdua del treball a un procés de dol potser es pugui albirar allò subjectiu, particular, en la problematització (individual) de la desocupació.

Si el subjecte en situació de desocupació no pot d'entrada significar la pèrdua, la pèrdua de l'ocupació deixa al subjecte sense recursos simbòlics per fer front a buit en la seva realitat. Si es tracta, doncs, de posicions subjectives i sostenint la conceptualització de la pèrdua del treball com un procés de dol, parteixo de la hipòtesi que aquestes res tindrien a veure amb variables sociodemogràfiques de la persona desocupada, atès que el fet que sembla definir l'efecte traumàtic i els seus efectes de la pèrdua és la posició del subjecte davant el treball. Per tant

l'estudi aniria dirigit a aquelles persones que viuen la situació de desocupació com un fet traumàtic i que els deixa en una situació de desemparament, de desorientació, de desubicació dins de l'ens social... en definitiva, perden la seva identitat.

D'altra banda, incidint en el tema de la subjectivitat de la persona i en la construcció de la mateixa per mitjà de les pràctiques socials, discursos, en relació a la desocupació, què succeeix quan la persona (per la pèrdua identitària) no pot teixir nous significants amb els quals poder explicar el succeït i poder ocupar un nou lloc, diferent, dins del mercat laboral actual? I si, a més, apareix la culpa en l'explicació de la seva situació de pèrdua del treball?

I en aquesta situació, quin paper juguen els dispositius d'atenció a les persones desocupades, en especial, els serveis d'inserció laboral en l'afrontament del dol per la pèrdua del treball?

2. PREGUNTES D'INVESTIGACIÓ

1. Què determina que la situació de desocupació per a la persona pugui ser viscuda com un procés de dol?

- *Quins factors/variables (socioeconòmics, sociodemogràfics, psicosocials) poden considerar-se crítics?*
- *Com es pot caracteritzar la pèrdua de treball en termes de dol? Quines particularitats pot tenir?*

2. Com es pot elaborar un procés de dol per la pèrdua de l'ocupació?

- *Quins factors/variables afavoreixen/difículten afrontar el dol per la pèrdua del treball?*
- *Quines estratègies cal utilitzar des dels dispositius d'inserció en l'atenció a persones desocupades en procés de dol?*

3. REVISIÓ DE LA LITERATURA

Pel que fa a la indagació sobre els efectes psíquics que la pèrdua de l'ocupació genera en la persona, la majoria de literatura revisada aborda el tema des de la seva dimensió social: en relació al gènere, edat, estatus social, origen ètnic, formació, etc.

Davant la desocupació pot succeir que la situació es percebi com a conseqüència de causes econòmiques o polítiques o bé la persona s'atribueixi la responsabilitat per la pèrdua del treball. La literatura especialitzada (Plut, 2007; Serrano, 2005) descriu dos tipus de representacions socials sobre les causes de la desocupació: l'estructural (aliena a la voluntat i domini de la persona) i el conductual (la persona s'atribueix la raó de la manca de treball). Així mateix totes dues representacions apareixen de manera seqüencial: l'estructural a l'hora de ser acomiadat i la conductual durant la recerca de feina i no trobar-la.

Així la desocupació paradoxalment es viu com una amenaça social però alhora apareix dessocialitzada de la problemàtica laboral, ja que imposa solucions individuals quan, alhora, la desprotecció social va en augment. Això és, es fa una lectura de la desocupació en termes morals (Serrano, 2015) més que polítics o socials. I la representació de la desocupació (o més aviat la des-ocupabilitat) com un problema individual.

De manera que els canvis de significació que es produeixen en els significants que expliquen la realitat social repercuteixen en la seva subjectivitat. La subjectivitat implica que la persona posseeix recursos per a reorganitzar les seves representacions al voltant de sí mateix, dels altres i del seu lloc a la societat (Briuoli, 2007) .

Diferents estudis de l'ordre clínic posen de manifest l'increment de trastorns mentals comuns i reaccions desadaptatives no necessàriament patològiques (Dol), les recaigudes en persones amb trastorns mentals previs i l'augment de consum de substàncies i de l'aparició de conductes dissocials (Espino, 2014). Així, la desocupació pot causar per sí mateixa l'aparició dels primers problemes de salut mental en una persona prèviament sana, apareixen quadres de tipus

depressiu i d'ansietat generalitzada que no havien aparegut amb anterioritat. Així mateix en períodes de recessió econòmica s'ha trobat una alta correlació entre taxes de desocupació i de suïcidi.

Pel que fa a la conceptualització del dol en relació a la desocupació, Plut (2007) des dels postulats de la psicodinàmica del treball, parteix del desenvolupament del terme des d'un punt de vista freudià: a qui perd el treball se li imposa la necessària elaboració per allò que es va tenir segons la lògica que Freud adverteix: examen de la realitat, clausura, sobreinvestidura i despreniment que permeti la recerca d'objectes substituïts d'allò perdut. Pel que fa al dol pel treball perdut es tracta d'un dol no per alguna cosa que hem tingut, sinó pel que no tindrem.

Tanmateix diversos autors (Molina, 2017; Sarbia, 2006) sostenen la lògica del dol descrita per Lacan, en la mesura que un fa dol per aquell (allò) que deixa una manca en nosaltres i a qui vàrem fer-li falta produint-se, davant la pèrdua, un forat en allò real. És a dir, què es perd de la persona en aquella pèrdua i aquest tros d'un mateix que es perd és el que provoca un col·lapse traumàtic i no pot donar-hi resposta (des del registre imaginari i simbòlic). Així, l'objecte té una existència més absoluta quan desapareix; per això la persona s'enfonsa en un profund dolor.

Per a Lacan, el dol té una funció subjectivant (Elmiger, 2010) perquè tracta de localitzar la "falta": *què vam ser per a l'Altre?* I a partir d'aquí poder posar en marxa els recursos simbòlics i imaginaris per a fer front a l'investida d'allò real de la pèrdua i poder donar sentit a la nova realitat i a la seva nova subjectivitat en relació a allò perdut. D'aquí que per a subjectivar el dol sigui necessari que allò que es l'Altre Social, allò públic, sancioni la situació com a tal (la situació de desocupació com a esdeveniment traumàtic) i legítimi amb els mitjans de què disposi (sistema jurídic, polític, econòmic...) el lloc del desocupat.

Per això els recursos simbòlics i imaginaris són fonamentals per fer possible un dol. Amb tot, actualment sota l'encadenament de significants derivats del neoliberalisme, amb la seva exigència d'immediatesa i velocitat, els recursos simbòlics es tornen escassos i es deixa a la persona sola amb el seu dol.

4. MÈTODE

L'objecte principal d'aquest apartat serà realitzar una anàlisi comparativa documental sobre la conceptualització de la desocupació com a procés de dol en aquelles situacions en les que la pèrdua de treball suposa un impacte psíquic en la persona desocupada. Es tracta, doncs, de proporcionar una visió sobre l'estat del tema per poder respondre a les preguntes d'investigació proposades.

4.1. Disseny de l'estudi

Ateses les particularitats del tema escollit es planteja un tipus de revisió documental de caire *exploratori* ja que s'intenta analitzar el procés de dol en un context diferent a l'àmbit al que s'ha estudiat tradicionalment (la pèrdua d'éssers estimats), això és l'àmbit del treball, i aplicar-lo a l'àmbit de la desocupació, no analitzat tan sols com a fenomen socioeconòmic i/o psicossocial, sinó com a fenomen particular de la persona que ho pateix, això és, l'experiència subjectiva de la desocupació.

4.2. Recopilació de la bibliografia

La recerca de la bibliografia per a elaborar la revisió s'ha realitzat per mitjà de cerques d'informació utilitzant tres tipus de fonts d'informació:

- **Fonts primàries:** articles publicats en revistes científiques, tesis doctorals, treballs de final de grau o de màster, materials publicats de la UOC del Màster Ocupació i Mercat de Treball.
- **Fonts secundàries:** bases de dades i catàlegs d'institucions especialitzades, *Redalyc, Raco, Dialnet, Scielo*.
- **Fonts terciàries:** catàleg online de la biblioteca de la UOC, cercadors i metacercadors: *Google Scholar, Microsoft Academic, Oalster, Refseek*.

4.3. Estratègies de cerca bibliogràfica

Pel que fa a les paraules clau per a la cerca s'han utilitzat els descriptors següents: *desocupació i dol, dol i atur, trastorns psicològics i desocupació, dol i acomiadament laboral, trauma i desocupació, dol i subjectivació*. La cerca ha estat tant en català com en castellà.

S'utilitza la definició dels conceptes clau indexats tant en el *Glosario de términos sobre el mercado de Trabajo* del SEPE (seu electrònica), del document "*Términos básicos de Tanatología*" de l'Associació Mexicana de Tanatologia (2011) així com del *Diccionario de Psicoanàlisi Laplanche i Pontalis* (2004):

- **Acomiadament:** *L'acomiadament és la decisió unilateral de l'empresari o empresària de posar fi a la relació de treball assalariat amb els treballadors o les treballadores.*
- **Atur:** *Conjunt de totes les persones que no estan ocupades perquè no tenen feina.*
- **Desocupació:** *situació de la persona que està en condicions de treballar però que no té feina o l'ha perduda.*
- **Dol:** *procés pel qual es produeix una reacció natural d'aflicció davant la mort o quan s'experimenta una pèrdua significativa per a la persona. La reacció del dol pot ser molt profunda i dolorosa i pot durar molt de temps afectant totes les esferes de la vida d'una persona.*
- **Subjectivació del dol:** *Terme de la psicoanàlisi d'orientació lacaniana que significa donar "significància" a la pèrdua (representar-se a sí mateix més enllà d'allò perdut), a representar a nivell discursiu alguna veritat per al subjecte en l'ordre d'allò simbòlic. En la subjectivació del dol es tractaria de trobar una significació al voltant de la pèrdua que permeti a la persona en dol no perdre's a sí mateix, atès que el que es perdria no és només "l'objecte" sinó tot el que el subjecte va invertir en ell fent-lo especialment valuós o estimat.*

- **Trastorn psicològic:** *comportament anormal dels individus. Els sistemes més utilitzats per a la seva classificació mitjançant un estudi de les causes que els provoquen són a nivell mundial el CIE-10 i el DSM-V.*
- **Trauma:** *Esdeveniment de la vida del subjecte caracteritzat per la seva intensitat, la incapacitat del subjecte de respondre a ell adequadament i el trastorn i els efectes patògens duradors que provoca en l'organització psíquica.*

De resultes de les cerques realitzades entre l'octubre i el desembre de 2017, obtenim un total de 47 documents (entre articles de revistes publicades, tesis, treballs de final de Grau/ Màster, capítols de llibres, articles d'opinió i entrades de blog) en la majoria dels quals no s'estableix una relació directa entre desocupació i procés de dol.

4.4. Criteris de selecció

Atès el desconeixement inicial sobre el tema objecte d'estudi i el volum de documents resultants de les cerques en les diferents fonts no sempre equivalents a la relació entre conceptes dels descriptors, per a la selecció dels documents classificaré la documentació en funció de dos criteris:

1. **Rellevància:** En la mesura que molts dels documents provenen d'entrades de blogs, articles d'opinió... de professionals de la Psicologia, principalment, utilitzaré aquest criteri en aquells casos on la publicació encaixi perfectament amb el tema o pregunta d'investigació, és a dir, que es parli del dol pròpiament relacionat amb la pèrdua de treball.

D'igual forma per a una primera selecció dels articles científics analitzaré primerament la introducció i les conclusions dels mateixos per a recopilar la informació suficient per a jutjar si el document és rellevant per a la revisió bibliogràfica o no.

2. **Qualitat:** per a tal fi utilitzaré l'eina CASPe¹, *programa de lectura crítica* pel que fa a la revisió d'articles científics o documents publicats en revistes importants o especialitzades i que proposa l'avaluació dels mateixos en tres aspectes:

- *Es pot confiar en els resultats?*
- *Quins són els resultats?*
- *Són pertinents o aplicables aquests resultats a l'àrea del problema que s'està abordant?*

De resultes d'aquests criteris de la cerca inicial de 45 documents, s'exclouen 22 que no es consideren rellevants per a respondre a les preguntes d'investigació. Finalment s'inclouen 14 articles publicats en revistes científiques o d'associacions especialitzades, 3 estudis universitaris (TFG, tesina, acta acadèmica) i 6 entrades de bloc de professionals de la Psicologia.

4.5. Organització de la informació

4.5.1. Per a aquelles publicacions que encaixen amb el tema objecte d'investigació

Taula 1: Publicacions que conceptualitzen la desocupació com a procés de dol

Publicació	Aspectes rellevants
<p>Díaz, C. i altres (2015). Pérdida y afrontamiento en desempleados: Adaptación del Inventario Texas Revisado de Duelo a la situación de pérdida de empleo. <i>Revista Iberoamericana de Diagnóstico y Evaluación Psicológica.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Situacions desadaptatives produïdes per la desocupació evidencien que el dol s'elabora en qualsevol àmbit de la vida en què es produeix una pèrdua o canvi rellevant per a l'individu. - Visió dinàmica i realista de les conseqüències psicològiques del desocupat per a cada situació i individu en funció de la tipologia, intensitat i moment del dol. - Necessitat d'aplicar la visió de la desocupació com a pèrdua en les estratègies per a la millora ocupabilitat en els serveis d'inserció laboral.

¹ <http://www.redcaspe.org/herramientas/instrumentos>

<p>Espino, A. (2014). Crisis econòmica, polítiques, desempleo y salud (mental). <i>Rev. Asoc. Esp. Neuropsiq.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Els desocupats constitueixen cada cop més un grup menys homogeni. L'experiència de la desocupació varia segons la situació personal, el moment laboral i el context cultural. - Les diferents situacions de la vida laboral afecten al món emocional i influeixen sobre la salut (mental). - En situar el problema dels efectes de la desocupació en el camp de l'elaboració del dol es disposa d'una visió més realista d'aquests problemes en la perspectiva medico-sanitària. - Comptar amb programes personalitzats d'ocupació disminueix el risc d'aparició de trastorns psicològics derivats de la pèrdua del treball o del risc a perdre'l.
<p>Ferschust, G. (2000). Reflexiones sobre la psicopatología del duelo por la pérdida del empleo. "Mi trabajo murió y yo estoy velándolo". <i>Página12</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Dol com a procés necessari davant la pèrdua del treball com a element d'integració social. - Equiparació de la simptomatologia pròpia de la desocupació amb el dol. - Necessitat de comprendre la naturalesa d'allò perdut amb el treball per part del desocupat i per al professional per a assegurar la continuïtat de la seva pertinença al grup social.
<p>Martínez, M. (2014). Levántate, y corre la piedra. O cómo superar el desempleo como familia. <i>Familias.com</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - La desocupació equiparable a la fenomenologia de la mort (mort de sí mateix en vida). - La desocupació com a pèrdua dins del psiquisme.
<p>Mora, V. (26/07/2013). Estoy desempleado ¿Qué hago? <i>Opiniones de psicoanalistas.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Pèrdua del treball com a procés de dol des d'un punt de vista psicoanalític (no negar maníacament la pèrdua ni identificar-se - narcissisme- amb allò perdut). - Treball com a organitzador del psiquisme. - Parlar sobre la pròpia situació interna com a estratègia d'afrontament.
<p>Peláez, N. (12/02/2012). De luto por el trabajo perdido. <i>Fundación Factor Humà.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Acomiadament com a dol o adaptació emocional a la pèrdua del treball. - Necessitat de controlar el dol post acomiadament per a no entorpir la nova recerca de feina ni derivar en un problema psicològic.
<p>Salceda, V. (2014). ¿Cuáles son las estrategias de adaptación en los sujetos inmersos en un proceso de duelo por la pérdida de empleo en el sector naval de Ferrol? <i>TFG, Universidade da Coruña.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - La ruptura del vincle laboral com a procés d'adaptació psicosocial suposa un tipus de pèrdua susceptible d'introduir al subjecte en un període de dol. - Les fases per les que passa el desocupat en un primer moment serien similars a les que es produeixen davant qualsevol succés vital major.

Serrano, X.R.; Galindo, N.P. (2014). El duelo por la pérdida de la actividad laboral. <i>Tesina, Asociación Mexicana de Tanatología.</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Pèrdua del treball (acomiadament, jubilació, pensió) sol produir reaccions similars a les causades per la mort d'un ésser estimat. - La desocupació com a arravatament de part de la seva vida anterior.
Plut, S.T. (2007). Duelo y trauma del desempleo. <i>Psicomundo.</i>	<ul style="list-style-type: none"> - El dol per la pèrdua de treball suposa un biaix peculiar al dol per la pèrdua d'un ésser estimat. Dol per allò que no tornarem a ser, fer el dol d'allò que no serà mai més igual.

Taula 2: publicacions que conceptualitzen la desocupació com a esdeveniment traumàtic

Publicacions	Aspectes rellevants
Álvarez, C. (4/06/2012). El impacto psicológico del desempleo. <i>PsicoAnalítica.</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Desocupació com esdeveniment estressant, somatització i aparició de trastorns com a superació de les capacitats psicològiques per a afrontar-ho. - Factors d'afrontament: recursos individuals i suport social
Martínez, M. (2014). Levántate, y corre la piedra. O cómo superar el desempleo como familia. <i>Familias.com</i>	<ul style="list-style-type: none"> - La desocupació com a realitat dramàtica i com a catàstrofe emocional amb l'aparició simptomatologia depressiva.
Plut, S.T. (2007). Duelo y trauma del desempleo. <i>Psicomundo.</i>	<ul style="list-style-type: none"> - La desocupació com a trauma social a partir del qual es desenvolupen certs efectes psicològics. - Complexitat per l'experiència subjectiva de l'ocupació en les persones a l'hora de tipificar els efectes de la desocupació com a factor patogen.
Salceda, V. (2014). ¿Cuáles son las estrategias de adaptación en los sujetos inmersos en un proceso de duelo por la pérdida de empleo en el sector naval de Ferrol? <i>TFG, Universidade da Coruña.</i>	<ul style="list-style-type: none"> - La pèrdua involuntària del treball com a situació generadora d'estrès en produir-se canvis bruscos en els recursos psicosocials de la persona. - Incidència efectes desocupació dependran estratègies d'afrontament i suport de l'entorn.
Serrano, X.R.E; Galindo, N.P. (2014). El duelo por la pérdida de la actividad laboral. <i>Tesina, Asociación Mexicana de Tanatología.</i>	<ul style="list-style-type: none"> - La situació de desocupació associada a una experiència subjectiva, traumàtica pel dany al sentit de la dignitat.

Taula 3: publicacions que destaquen la centralitat del valor del treball per a la configuració de la identitat personal.

Publicació	Aspectes rellevants
Asiain, A. (2014). Duelo y paro (I): Y ahora, ¿qué soy? <i>Psicoduelo.com</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Pèrdua del treball com a arravatament d'una part de la nostra identitat personal. - Redefinició d'un mateix com a persona en la situació d'atur.
Ferrari, R. (2011). “Full Monty” y duelo y trauma en el desempleo. <i>Sobreviviendo a Sigmund...</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Valor del treball com a promotor de la salut. - El treball com a regulador dels vincles socials en la comunitat. Llaç social.
Ferschut, G. (2000). Reflexiones sobre la psicopatología del duelo por la pérdida del empleo. “Mi trabajo murió y yo estoy velándolo”. <i>Página12.</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Importància del treball en la capacitat de pensar-se un mateix en el present, reconèixer-se en el passat i projectar-se en el futur. - Funció del treball en la integració social i en la constitució de la identitat personal.
Salceda, V. (2014). ¿Cuáles son las estrategias de adaptación en los sujetos inmersos en un proceso de duelo por la pérdida de empleo en el sector naval de Ferrol? TFG, <i>Universidade da Coruña.</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Les persones que consideren la pèrdua d'ocupació com a esdeveniment important és perquè tenen un tipus de vincle i compromís (identificació) amb el seu lloc de treball.
Serrano, X.R.E; Galindo, N.P. (2014). El duelo por la pérdida de la actividad laboral. <i>Tesina, Asociación Mexicana de Tanatología.</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Les reaccions negatives (conseqüències i efectes psicològics) demostren que el treball segueix essent un valor central, no només en termes econòmics sinó sobretot simbòlics. - Variabilitats en funció edat, sexe, temps a l'atur. - Autopercepció de la persona desocupada com a negativa dificultant el seu afrontament.
Plut, S.T. (2007). Duelo y trauma del desempleo. <i>Psicomundo.</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Des de la psicoanàlisi es destaca el valor del treball en l'economia psíquica, la importància en la relació intersubjectiva amb l'entorn (pertinença, reconeixement social, independència) i la creació del llaç social.

Taula 4: Publicacions que contempnen la subjectivitat

Publicació	Aspectes rellevants
Boso, R. M.; Salvia, A. (2006). Descomposición social del malestar subjetivo y de las capacidades de afrontamiento en un contexto de crisis y	<ul style="list-style-type: none"> - Davant la situació de desocupació poden sorgir diferents respostes per part del subjecte: l'emergència de processos de resignificació que comporten un procés de ruptura i adaptació via innovació o el desplegament de mecanismes de bloqueig o de negació per conservar la identitat i els marcs de referència coneguts. En qualsevol cas

<p>desempleo. <i>Acta acadèmica, Universidad catòlica de Buenos Aires.</i></p>	<p>el subjecte actua sobre el món i sobre sí mateix produint un canvi en la seva estructura subjectiva.</p> <ul style="list-style-type: none"> - La desocupació obliga al subjecte a produir canvis en les representacions socials, personals i en el seu comportament social. - La presa de decisions davant una nova situació es fa sempre des de les relacions socials en què participa el subjecte i segons la seva disposició de recursos materials i simbòlics.
<p>Elmiger, M. (2010). La subjetivación del duelo en Freud y Lacan. <i>Revista Mal Estar e Subjetividad. PePSIC.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Per a la subjectivació del dol cal l'anusament entre tres registres. Allò públic en els rituals que circumscriuen i sancionen la mort, allò privat que possibilita els discursos (parlar sobre la mort) i allò íntim en la possibilitat de subjectivar allò perdut del llaç amb el mort.
<p>Molina, S. (2017). Duelo, literatura y psicoanálisis. <i>Revista Vinculando.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Per a Lacan el dol permet "crear" una nova posició subjectiva que fins el moment no podia haver estat efectuada. - Els recursos simbòlics i imaginaris són fonamentals per a fer possible un dol. Amb el neoliberalisme, amb la seva exigència d'immediatesa i velocitat, els recursos simbòlics es tornen escassos.
<p>Lentino, S. (2013). El duelo y sus ritos: de trabajo de duelo a la función del duelo. <i>Asociación Psicoanalítica Argentina.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - La funció subjectivant del dol consisteix en focalitzar la mancança produïda per la pèrdua. Es subjectivant si assoleix elevar la pèrdua a la categoria de manca estructural. - Si el subjecte no disposa dels recursos simbòlics necessaris pot precipitar-se a l'acte, ser "arrossegat per la pèrdua" i quedar sotmès a un estat de desemparament.

4.5.2. Per a aquelles publicacions que no estableixen una relació directa entre desocupació i dol.

Taula 5: Publicacions sobre els efectes psicològics de la desocupació i estudis sobre el dol

Publicació	Objectiu estudi	Principals resultats i conclusions	Què es pot aplicar al tema objecte d'estudi?
<p>Ardila, R. (1991). Psicología del desempleado. <i>Revista latinoamericana de Psicología.</i></p>	<p>Anàlisi de les conseqüències psicològiques de la desocupació.</p>	<p>Comparació variables psicosocials entre grups d'ocupats i desocupats. Diferències significatives pel que fa al control intern i a l'autoconcepte.</p>	<p>Els paràmetres associats a la desocupació (identitat personal, estatus social, autoestima, relacions socials, participació en fites col·lectives) requereixen una atenció prioritària en els programes socials.</p>

<p>Arévalo-Pachón, G. (2012). Tendencias en la investigación psicológica sobre desempleo y salud. <i>Revista Iberoamericana de Psicología: Ciencia y Tecnología.</i></p>	<p>Revisar i analitzar les tendències de la investigació psicològica sobre el tema de desocupació i salut.</p>	<p>Desocupació no tan sols com a fenomen econòmic i social sinó com a problema de salut pública. Atendre als problemes de salut física dins dels efectes de la desocupació sobre la salut.</p>	<p>Segons les investigacions revisades poden persistir alguns efectes psicològics negatius de la desocupació que no se superen amb la consecució d'una nova ocupació (similituds amb la situació de dol tot i que no en parli pròpiament).</p>
<p>Barrutia, V. (2007). Desempleo: una mirada clínica. (capítol llibre <i>Precariedad laboral y crisis de la masculinidad. Impacto sobre las relaciones de genero</i>).</p>	<p>Indagar els efectes psíquics que la pèrdua d'ocupació genera en el subjecte des d'una perspectiva psicològica i clínica.</p>	<p>Atenen a la variable sociodemogràfica sexe, en les poblacions estudiades les diferències existents no s'expliquen en relació al gènere sinó d'una banda, al lloc que el treball tenia per a cadascun dels subjectes i, per l'altra, al compromís subjectiu de cada un d'ells posat en joc en la seva situació laboral.</p>	<p>Existeix una major dificultat en aconseguir una nova ocupació per la impossibilitat de tramitar la pèrdua i acceptar els canvis. La pèrdua de treball pot ser comparada a la del dol en la mesura que el subjecte desocupat es troba davant la impossibilitat de recuperar allò que va perdre. El fet que sembla definir l'efecte traumàtic i els efectes i trastorns de la desocupació és la posició del subjecte davant del treball, que és independent de la pertinença sexual o del gènere.</p>
<p>Buendía, J. (1990). Psicopatología del desempleado. <i>Anales de Psicología.</i></p>	<p>Anàlisi de l'impacte psicològic que produeix la desocupació com un dels esdeveniments de vida més estressants.</p>	<p>Anàlisi de variables cognitives (locus control, autoconcepte, percepció social) en funció de variables sociodemogràfiques (edat, sexe).</p>	<p>Definició d'un seguit de fases psicològiques davant la pèrdua de l'ocupació equiparables a les fase del dol (definides per Freud, Kubler- Ross,...). Els programes de suport a la població desocupada han de considerar especialment elm on intern de les persones (creences sobre la pròpia situació de desocupació) com recursos personals i suports socials.</p>
<p>Fernández-Alcántara, M. i altres (2015). Influencia de la psicopatología emocional y el</p>	<p>Avaluar els índex de psicopatologia en persones en dol degut a la mort d'un ésser estimat i avaluar la intensitat</p>	<p>La centralitat amb la que es percep la pèrdua i els sentiments d'hostilitat van predir els valors del dol complicat i amb major intensitat d'experiències de</p>	<p>La percepció d'allò que es perd com un element bàsic per a definir la pròpia identitat seria un factor de risc per al dol complicat. La pèrdua llavors es converteix</p>

<p>tipo de pérdida en la intensidad de los síntomas del duelo. <i>Revista Iberoamericana de Psicología y Salud.</i></p>	<p>i experiències del dol en funció del tipus de pèrdua.</p>	<p>dol i de símptomes psicopatològics.</p>	<p>en un esdeveniment traumàtic que provoca un tall en la història biogràfica de la persona en dol, cosa que pot explicar l'existència d'alteracions de la memòria autobiogràfica quan es demana que parlin sobre successos no relacionats amb la pèrdua.</p>
<p>Guarino, L.; Sojo, V. (2011). Apoyo social como moderador del estrés en la salud de los desempleados. <i>Universitas Psychologica.</i></p>	<p>Avaluar el rol moderador del suport social, tant disposicional com percebut en la relació entre l'estrès del desocupat i la seva salut.</p>	<p>Temps a l'atur com a principal esdeveniment estressor. Comparació per gèneres demostra que són les dones qui perceben major suport de l'entorn que els homes i especialment de major edat.</p>	<p>Pèrdua del treball com a distrès, efectes negatius de l'estrès, que coincideixen amb la simptomatologia del dol. Les condicions de l'entorn dels desocupats són les que exerceixen major impacte sobre la salut sota llargs períodes de desocupació. Poder del suport percebut per sobre d'altres formes de suport (material, informatiu), que es compta amb suport.</p>
<p>López, S. A. (2007). Efectos individuales del despido y la resiliencia como facilitador en la búsqueda de empleo. <i>Panorama socioeconómico.</i></p>	<p>Analitzar els efectes individuals que produeix l'acomiadament en l'individu i proposar una estratègia de resiliència per afrontar aquest procés.</p>	<p>Acomiadament com a esdeveniment que genera problemes d'identitat i de percepció de sí mateix, juntament a una disminució en l'autoestima i l'adaptació social. Depèn de variables sociodemogràfiques (gènere, edat, durada desocupació...) La resiliència com a alternativa per a reafirmar la pròpia identitat i facilitar la inserció en el món social i laboral.</p>	<p>La situació de desocupació com a generadora d'un nou lloc per a la persona davant el món laboral. Els efectes de la desocupació depenen dels diferents tipus de recursos psicològics que cada persona pugui desenvolupar i de la forma particular de la percepció de les situacions.</p>
<p>Mejía, M. P; Fernández, S. (2012). La culpa en el duelo. <i>Poiésis, Revista electrónica de Psicología Social.</i></p>	<p>Revisant concepció freudiana del dol explorar la naturalesa dels vincles per entendre per què dolor i culpa es barregen alguns dols.</p>	<p>En la relació singular que tenia la persona en dol amb l'ésser perdut pot aparèixer un sentiment de culpa que en molts casos no té ninguna base real. No reprimir la representació associada a la culpa, ni negar-la.</p>	<p>Necessitat de verbalitzar la pèrdua per a descobrir la significació d'allò perdut i poder, alhora, resignificar el vincle amb allò perdut.</p>

5. RESULTATS

La desocupació és un patiment social que es viu de forma individual. La desocupació té un efecte negatiu en el benestar i la salut dels individus, fins al punt de considerar-se un problema de salut pública.

La desocupació, en tant que procés de transició, presenta similituds amb altres esdeveniments vitals de la persona i és font de malestar subjectiu. La persona desocupada, inclús, passa per fases o estadis a nivell psicològic per la pèrdua d'ocupació. És a dir, la situació de desocupació no significa tan sols que la persona deixi de percebre una remuneració per haver estat acomiadada d'una feina; significa principalment que ha perdut el seu treball i, com a pèrdua, condueix a passar per un procés de dol.

Però, què determina que la situació de desocupació per a la persona pugi ser viscuda com un procés de dol?

La pèrdua de l'ocupació ha estat analitzada des de diferents perspectives: sociològica, psicosocial, clínica, psiquiàtrica, enumerant tot un seguit de conseqüències, d'efectes en termes de privació econòmica, de processos d'exclusió social i en termes de danys psicològics que poden fer emergir reaccions desadaptatives no necessàriament patològiques en la persona desocupada.

Dels estudis analitzats en aquesta revisió es pot concloure que davant la desocupació poden manifestar-se tot un seguit de **conseqüències en la salut física i mental de les persones desocupades que coincidirien amb l'impacte psicològic que implica la transició per un procés de dol per la pèrdua del treball** (Salceda, 2014).

D'entre els efectes descrits es recullen els següents:

- *Efectes psicofisiològics*: aparició de quadres d'ansietat, d'angoixa, trastorns depressius i melancòlics, trastorns psicosomàtics (trastorns de la son, hiperemotivitat, problemes digestius, contractures, palpitations, dolors de cap, disminució o supressió del desig sexual, cansament crònic...), problemes

de conducta (dependències, idees suïcides) i tot un seguit d'emocions que posen en evidència patiment de la persona (dolor, rebuig, desconfiança, aflicció, fins i tot l'aparició de sentiments de culpa que reverteix contra la persona en forma d'hostilitat i autoretretos per la pèrdua).

- *Efectes psicosocials*: pèrdua de confiança en sí mateix, aïllament i deteriorament de les relacions familiars socials, manca d'activitat i estructura de l'ús del temps, disminució de l'autoestima.
- *Efectes en la subjectivitat* : incapacitat per trobar sentit a l'experiència, d'un sentiment de desemparament, d'estar exclòs de sí mateix, així com la necessitat de produir canvis en les representacions socials, ideals personals i projectes de vida.
- *Problemes cognitius* (Buendía, 1990, 2010), pèrdua de concentració, dificultats en iniciar una tasca, mantenir-se actiu, prendre decisions, etc.

Les reaccions negatives que provoca la pèrdua del treball demostren que el treball segueix sent un valor central, no tant sols en termes econòmics i socials, sinó també en termes psicològics i simbòlics.

D'altra banda, tal i com sosté Barrutia (2007), abordar l'estudi del dol per la pèrdua de la desocupació des de la descripció simptomàtica dels efectes, si bé pot ser pertinent a nivell descriptiu i epidemiològic, no expliquen les variables a les que aquests efectes es troben associats, és a dir, les condicions en les que la pèrdua del treball produeix els efectes descrits.

En aquest sentit molts dels estudis analitzats centren els seus objectius en correlacionar els efectes de l'impacte de la desocupació en la persona amb variables utilitzades en els estudis dels antecedents de la desocupació, això és, de caràcter sociodemogràfic (edat, gènere, estatus social, nivell d'estudis, temps a l'atur) provocant una gran dispersió de resultats. Això és, la situació ocupacional com a variable independent.

Guarino i Sojo (2011) fan una revisió de variables demogràfiques en el seu estudi i conclouen que no es troben diferències significatives per qüestió de gènere

però sí quant a l'edat i el temps de desocupació (major edat, més temps a l'atur) en la salut física i mental per la seva situació de desocupació. En aquesta línia, Salceda (2014), considera la durada de la desocupació com a variable que aguditza els efectes psicològics de la desocupació.

Díaz i altres (2016) conclouen que no es troben diferències en relació a les variables sexe, edat, nivell d'estudis o el temps que queda per percebre algun tipus de prestació social en l'impacte de la desocupació i la conceptualització del dol per pèrdua de l'ocupació, tot i que sí ressalten la durada del temps a l'atur com a variable que incideix en el deteriorament de la salut mental.

Arévalo-Pachón (2012) fa una anàlisi sobre la variable gènere que tradicionalment s'ha estudiat com a determinant de reaccions diferencials davant la situació de desocupació, en el sentit que la desocupació tindria un major impacte en homes que en dones partint del rol tradicional de l'home com a proveïdor econòmic del nucli familiar. Tot i que apunten que aquestes diferències deixin de ser significatives atès el progressiu canvi de rols tradicionals de gènere.

Barrutia (2007) per la seva part sosté que les diferències existents en l'impacte psíquic de la pèrdua d'ocupació en les poblacions estudiades no s'expliquen per la variable gènere sinó pel lloc que tenia el treball per a cadascun dels subjectes i pel compromís subjectiu de cadascun d'ells posat en la seva situació laboral.

Per a López (2007), els efectes de l'acomiadament són més intensos en aquelles persones que perceben el treball com a quelcom atractiu i important i aquells que tenen altres expectatives i motivació d'aconseguir una feina

En aquesta línia, les aportacions de la psicodinàmica del treball i de la psicoanàlisi poden aportar una perspectiva d'anàlisi alternativa però igualment vàlida que estaria en connexió amb els resultats d'alguns estudis que, dins de les variables analitzades, destaquen **el valor del treball per a la persona i la vinculació de la identitat personal amb la identitat laboral.**

En esvaïr-se la funció d'integració social per mitjà del treball, el sentiment d'identitat pot veure's malmès (Ferschut, 2000) ja que en el treball s'articula el present, el passat i la projecció de futur d'un mateix. Així com pot veure's

desplaçat el lloc social que la persona ocupa, en la mesura que es produeix una crisi en el sentiment d'identitat en no poder conservar-se, tenir una continuïtat més enllà dels canvis externs o interns.

D'altra banda, Ferrari (2011) sosté que una situació de crisi no serà patològica mentre no s'alteri la capacitat de la persona per transformar-se, per innovar davant la nova situació, així com conservar la percepció del patiment com a part de la vida. En aquest sentit la desocupació implica una reconstrucció de valors, de rols identitaris i una ressignificació de la pròpia història.

Tal com sosté Aisiaín (2014), la identitat personal es conforma per moltes més coses a banda del treball. Però quan la identitat personal no resulta suficient per pensar-se a sí mateix i presentar-se als altres i genera confusió en el moment de la pèrdua del treball, quelcom de la persona s'ha perdut i cal un treball de redefinició de sí mateix d'una altra manera davant la nova identitat (desocupat). El vincle laboral, el treball com a lloc social, que inserta a la persona en una trama simbòlica significativa, permet un ancoratge identificador (Barrutia, 2007).

Per tant, un dels *elements crítics* que caldrà considerar en els efectes en el psiquisme de la pèrdua del treball serà la forma com **la identitat de la persona està compromesa amb el treball**, és a dir quin lloc central té el treball en la persona com a productor de vincles i de creació d'un lloc social, quant de compromesa està quelcom de la persona en la identificació de la persona amb el treball per tal de poder definir-se i ser reconegut per part dels altres (creació del llaç social) i com el vincle laboral constitueix una via d'accés a noves identitats (personal, social, familiar...). Tal com sosté Barrutia (2007), diferenciar quan el treball és una mera pràctica per a la persona i quan hi ha quelcom del seu ésser compromès en el treball.

Fernández-Alcántara i altres (2015) assenyalen, des de l'estudi del dol patològic, com afecta l'experiència de la pèrdua en la identitat de la persona en dol i com la percepció d'aquell (o allò) que es perd com un element bàsic per a definir la pròpia identitat esdevindria un factor de risc per al dol complicat en la mesura que es produeix un tall en la història biogràfica de la persona, la qual cosa indica que la pèrdua es converteix en un esdeveniment traumàtic.

Els resultats d'aquesta investigació ajudarien a entendre per què algunes persones desocupades viuen la seva situació amb un gran malestar i amb l'aparició d'una simptomatologia desadaptativa i d'altres no, és a dir, **de què depèn que la pèrdua del treball desbordi les capacitats psíquiques de la persona i quedi immers en un procés de dol.**

Aguiar (1997) sosté que la desocupació és un tipus de violència social que s'exerceix contra els subjectes i que produeix una angoixa que pot conceptualitzar-se com a traumàtica. Així és, Álvarez (2012) fa parar atenció en les respostes psicossomàtiques de la persona per la pèrdua de treball, l'emmalaltiment del cos com a conseqüència d'un estrès intens és senyal que les capacitats psicològiques per a fer front a aquesta situació han estat excedides.

En aquest sentit Sicardi (2016) **la vivència de la desocupació com a situació traumàtica** sotmet a la persona desocupada en una situació de risc subjectiu ja que es produeix una lesió en l'àrea personal que marca un abans i un després, deixant de ser qui era en una àrea important de la seva vida i no ser capaç de trobar els recursos adequats (adaptatius) per tolerar i processar aquesta violència provocada per un estímul extern.

Això és degut a que, com analitzen Barrutia (2007) i Plut (2007) seguint la concepció freudiana del treball, la desocupació produeixi un trauma en la mesura que es produeix un arrasament de *la barrera de protecció antiestímul* que deixa la persona desocupada en un estat d'indefensió, deixant-la, temporalment, sense poder fer front als estímuls externs que han provocat aquesta situació (al trauma derivat *d'un sol cop*) i resultant impossible lligar, donar sentit a l'experiència de la pèrdua de treball, almenys temporalment.

L'efecte devastador del trauma per la pèrdua del treball explicaria d'una banda la incapacitat, per part de la persona desocupada, de donar respostes al que li succeeix, de donar nom a la pèrdua, de significar el succeït. I, de l'altra, el fet que es produeixi un esborrament de la seva història (personal i laboral), de no reconèixer-se en el present i una incapacitat per a pensar-se a sí mateix en el futur.

És a dir, i seguint a Barrutia (2007), es produeix una ruptura de les xarxes identificatòries que sostenen la persona i la deixen sense recursos subjectius per fer front a la situació.

Si bé el concepte de trauma s'associa a la literatura psicoanalítica, altres estudis analitzats incideixen en aquest fet tot i que l'anomenin de diferents formes: la desocupació com a un dels esdeveniments de vida més estressants (Buendía, 1990, 2010), com a situació de distrès (Guarino i Sojo, 2011), com a arrabassament de part de la vida interior (Aisiain, 2014), com a canvis bruscos en els recursos psicosocials que repercuteixen en múltiples esferes de la vida (Salceda, 2014), com a dany a la dignitat, com a pèrdua del sentit de la vida (Serrano i Galindo, 2014), com a catàstrofe emocional, pèrdua dins del psiquisme (Martínez, 2014).

Tot això ens porta a caracteritzar la situació que produeix la pèrdua de l'ocupació com un procés de dol. Des dels estudis del dol de tall psicoanalític (Lentino, 2003; Elmiger, 2010; Mejía i Fernández, 2012; Molina, 2017) la pèrdua confronta a la persona en dol, en un estat d'indefensió psíquica (Freud), amb el buit de la inexistència d'allò perdut (Lacan).

Això és, per a Freud el dol és un treball de separació i de subjecció alhora amb l'objecte perdut per a poder sostenir els llaços amb l'objecte perdut i de resultes modificar el propi llaç amb ell. Per a Lacan, el dol és una pèrdua intolerable perquè provoca un forat en allò real que d'entrada no es pot simbolitzar, deixa el subjecte en una posició subjectiva que fins al moment no havia estat efectuada i que requereix una nova figura de la relació amb l'objecte. Per això quan l'objecte desapareix es genera un buit identificatori, una pèrdua d'una part d'un mateix i apareix l'angoixa com a símptoma del malestar subjectiu.

Ferschut (2000) fa una analogia del dol per la pèrdua del treball amb una situació d'exili, com un procés de desemparament, un sentiment d'estar exclòs de sí mateix, de despersonalització i posa l'èmfasi en la necessitat de comprendre la naturalesa d'allò que va perdre la persona amb la pèrdua per a poder significar el nou present, poder canviar les perspectives sobre el passat i així poder projectar-se d'una altra forma en el futur.

Per a Barrutia (2007), la persona desocupada es troba impossibilitada per a recuperar allò que va perdre perquè la pèrdua provoca una desorganització de la capacitat de trobar sentit a l'experiència. El dol representa el procés per a recuperar el sentit.

Tot i que Plut (2007) reflexiona (des d'una perspectiva freudiana) sobre el tipus de dol que exigeix la pèrdua de treball i conclou que es tracta d'un dol ja no per allò que hem tingut, sinó pel que mai no tindrem, caracteritzant-lo com a un dol quasi impossible, Molina (2017) recorda, seguint la perspectiva lacaniana, que el dol de la pèrdua (el que provoca dolor) és la falta en allò real d'un objecte simbòlic, és a dir, adonar-se que allò que es posseïa era una il·lusió, ja que no hi ha possessió real. D'aquí que el dol tingui una funció subjectivant en la mesura que permet localitzar aquesta falta en l'estructura psíquica. Malgrat això, les aportacions de Plut permeten, en el marc del mercat de treball, identificar la necessitat de preguntar-se sobre la naturalesa d'allò perdut i evidenciar la singularitat dels subjectes (la seva subjectivitat).

D'altra banda, la resta d'estudis analitzats en major o menor grau, de forma més o menys central, equiparen les conseqüències de la desocupació en el psiquisme de la persona, com a fenòmens o esdeveniments equiparables al dol per la pèrdua d'un ésser estimat.

En primer lloc, pel que fa a la simptomatologia del dol per la pèrdua de l'atur, Díaz i altres (2016) identifiquen que la desocupació suposa la pèrdua de contacte amb una situació amb la que es manté un vincle afectiu i, per tant, la pèrdua produeix un procés similar a la pròpia del dol per la pèrdua d'un ésser estimat. De fet en el seu estudi apliquen un instrument utilitzat per al diagnòstic del dol patològic (l'Inventari de Texas Revisat de Dol) en la mesura que entenen que és possible elaborar un dol en qualsevol àmbit de la vida en la que es produeix una pèrdua o un canvi significatiu per a la persona.

D'altra banda, Espino (2014), Guarino i Sojo (2011), Fernández- Alcántara i altres (2015) conclouen que davant la pèrdua d'ocupació les persones posen en marxa mecanismes d'adaptació (en forma d'una particular simptomatologia) que poden

o no esdevenir patològics però que coincideixen amb els que desencadena la pèrdua d'un ésser estimat.

Peláez (2012) interpreta el dol postacomiadament com un període d'adaptació emocional a la pèrdua. Martínez (2014) és més contundent a l'hora de definir la pèrdua de l'ocupació com l'experimentació de la mort en pròpia vida, com a mort prematura en el psiquisme humà equiparable a la fenomenologia de la mort.

En segon lloc en alguns dels estudis analitzats es defineixen un seguit de fases psicològiques de caràcter desadaptatiu per les que es passa en un procés de pèrdua del treball i són equiparables a les fases del dol per la mort d'un ésser estimat definides de forma clàssica per Freud a *Dol i malenconia* (Plut, 2007): examen de la realitat, clausura, sobreinvestidura i despreniment.

Per a Peláez (2012) i Martínez (2014), per exemple, el dol postacomiadament, presenta les següents fases, seguint les teories del dol de Kubler-Ross : negació- ira- tristesa- acceptació.

Buendía (1990, 2010), Salceda (2014) i Serrano i Galindo (2014), en canvi, segueixen les tesis de Hill en la definició de les etapes per les que passa la persona desocupada: període de shock (indignació, negació), període ansiós-depressiu, adaptació a la desocupació.

Per tant, el sentiment de dol tal i com va ser conceptualitzat inicialment per Freud i matisat posteriorment per Lacan i altres psicoanalistes resulta vàlid per a explicar l'impacte psicològic que desencadena la desocupació, atès que l'acomiadament suposa una pèrdua real, en aquest cas, del treball.

Aleshores, partint d'aquesta premissa, **en el procés d'elaboració de dol, quins factors possibilitarien o dificultarien l'afrontament de la pèrdua del treball?**

Si bé la majoria d'estudis analitzen com diferents variables de tipus sociodemogràfic i psicosocial influeixen en els efectes de l'atur en la persona (gènere, edat, durada de la desocupació, recursos econòmic i financers, nivell d'estudis, valor del treball, etc.), no produeixen el mateix tipus d'efectes en totes les persones. Per tant, també conclouen que aquestes variables estan

modulades per un seguit de factors que poden ser considerats factors de protecció i alhora factors de risc dels efectes que produeix la desocupació.

D'igual forma, els desocupats constitueixen cada cop més un grup menys homogeni, per la qual cosa l'experiència de la desocupació pot variar o estar modulada per altre tipus de factors. Així, l'experiència subjectiva de la desocupació varia entre les persones.

En primer lloc, una part dels estudis analitzats posen de manifest que els efectes que produeix la pèrdua del treball esdevenen en major o menor grau en funció del tipus de **recursos psicològics, en relació a trets idiosincràtics i de personalitats diferencials** (Buendía, 1990, 2010) de què disposi per fer front a la situació. Per aquesta raó contempen les característiques psicològiques de l'individu com a variables independents.

D'una banda, alguns estudis fan referència a variables de tipus cognitiu. Buendía (1990, 2010), Serrano i Galindo (2014), Díaz i altres (2016) destaquen el paper del *locus de control* (atribucions d'èxits i fracassos) i l'*autoconcepte/autoestima* en la percepció de la persona de la seva situació d'atur. Els efectes psicològics de la desocupació impactaran més en les persones que atribueixen les causes de la desocupació a aspectes individuals en termes de dèficit, de mancances (interns) però alhora també afectarà considerar les causes de la desocupació a factors externs, no controlables per la persona, de manera que la situació de desocupació pot ser viscuda com una degradació social. Davant d'aquesta paradoxa Ardila (1991) es planeja com la situació de desocupació pot portar a la persona a perdre la confiança en sí mateix i la responsabilitat individual en la seva recuperació.

Pel que fa a l'autoestima, aquelles persones que tinguin una actitud més positiva cap al treball o una autopercepció negativa com a persona desocupada patiran més els efectes de la desocupació.

D'altra banda, altres estudis centren la seva atenció en aspectes de personalitat, com els *estils d'afrontament*. Així, Salceda (2014) sosté que les persones que tenen un tipus de vincle i compromís amb el treball important consideren la

pèrdua del treball com una font de patiment. Díaz i altres (2016), conclouen que l'estil d'afrontament basat en l'evitació (negació, autodistracció, desconexió) és propi de la pèrdua d'esperança de les persones desocupades davant les dificultats de la recerca de feina.

López (2007) i Díaz i altres (2016) destaquen altres factors que darrerament es troben en el centre d'atenció dels investigadors, com és la resiliència i la creativitat com a eines per a produir noves maneres de fer front a la situació de desocupació.

En segon lloc, altra part dels estudis posen de relleu la importància de les condicions de l'entorn, del **suport social** com a element esmorteïdor dels efectes de la desocupació en la persona. La pràctica totalitat dels estudis contemplan que els efectes que pateix la persona desocupada té efectes en la família, els amics, les institucions i serveis d'orientació i inserció.

Buendía (1990, 2010), Guarino i Sojo (2011) i Arévalo-Pachón (2012), el destaquen com a principal recurs d'afrontament, com a font de suport emocional, dels efectes de la desocupació i posen de manifest considerar la percepció que tingui la persona ja no tant sobre el suport social disponible sinó pel suport social percebut. Així la percepció d'un menor suport del context reverteix en un afebliment en les xarxes de suport social i un major deteriorament físic i psicològic.

Des dels estudis del dol, García (2012), partint de les teories psicoanalítiques, planteja una classificació de factors que té en consideració els **elements idiosincràtics de la persona tant de l'individu com dels grups socials que afecten en l'elaboració del dol**. En primer lloc, *les característiques de l'objecte* (l'altre/ allò altre) perdut, què es perd d'un mateix, quina significació personal té la pèrdua i com afecta la seva subjectivitat. En segon lloc, *les característiques del subjecte* en l'expressió del dol, destacant els vincles i la forma de vincular-se als altres com a element destacat. En tercer lloc, *el com de la pèrdua* (com va produir-se) i, per últim un conjunt de *factors culturals, creences, concepcions* sobre la pèrdua i la pròpia participació en la pèrdua i els ritus de dol davant les diferents transicions psicosocials

Aquesta perspectiva podria ser aplicada a l'objecte d'estudi per a copsar per què algunes persones viuen amb major patiment i malestar la pèrdua d'ocupació, com es modifica el propi autoconcepte/autoestima en passar a ser desocupat, com pot afectar el tipus d'acomiadament, com pot influir el fet que la desocupació, en tant que fenomen social, pugui ser viscut com un problema individual... Això és, introdueix un nou element a la qüestió de com poder elaborar un procés de dol per la pèrdua de l'ocupació, la **subjectivitat i la seva implicació en l'elaboració del dol**.

De fet Boso i Salvia (2006) apunten en aquesta direcció quan sostenen que tot i que les persones prenguin les seves decisions a partir de la pròpia idiosincràsia, sempre ho fan segons la seva disposició de recursos simbòlics en la mesura que la desocupació obliga a la persona a produir canvis en les seves representacions socials, els ideals i projectes de vida, així com en el seu comportament social.

Tal com sosté Barrutia (2007), cal pensar la desocupació com un problema estructural que concerneix a un moment sociohistòric particular i que produeix determinats efectes en l'àrea de la subjectivitat.

En aquesta línia, Aguiar (1997) sosté que la desocupació, en tant que fenomen social, econòmic i històric és productor de subjectivitat i modula les persones i els seus vincles ja que la subjectivitat es construeix i deconstrueix de forma permanent en funció dels significants disponibles per a donar sentit a les representacions que fa de sí mateix, dels altres i del seu lloc a la societat. Però, tal com apunten Boso i Salvia (2006), aquesta construcció no succeeix d'una forma necessàriament racional però sempre té lloc a partir dels significants socialment configurats que structuren la capacitat de representació simbòlica de la persona i del món.

Briuoli (2007) enumera les funcions simbòliques necessàries per a la construcció de la subjectivitat i destaca la *funció del camp social*, en tant que xarxa que sosté la persona, als vincles intersubjectius que estableix per a afrontar situacions traumàtiques, la regulació de l'autoestima i la identitat, l'elaboració de dols i la constitució de valors i projectes socials.

D'aquí que el suport social, en tant que inserció en una xarxa de suport emocional, informacional i material (Boso i Salvia, 2006) esdevingui un factor modulador essencial dels efectes negatius derivats de l'experiència psicològica de la desocupació.

Així, la desocupació esdevé una amenaça subjectiva (Briuoli, 2007), tant en el pla identitari com en el vincular, en aquella àrea lligada a l'obtenció de reconeixement i satisfacció a partir de l'assoliment de les fites pròpies i la projecció en el futur

Actualment, però, l'avenç del model capitalista neoliberal ha provocat, seguint a Braier (2013), una crisi del pensament creatiu i un empobriment del llenguatge per nomenar les coses que va destruint les significacions que ens apuntalaven, que ens permetien disposar d'uns certs referents per entendre la realitat que malmeten la producció de subjectivitat i deixen el subjecte en un context de precarietat simbòlica.

És en aquest sentit que **la desocupació pot considerar-se un procés de dessubjectivació**, (Boso i Salvia, 2006; Sicardi 2016) ja que amb el trencament dels esquemes de referència pretèrits, ara insuficients per assimilar la nova situació com a desocupat en un context laboral canviant, la persona queda desarrelada, desemparada. Davant d'aquesta situació la persona genera processos de presa de consciència i de ressignificació (ruptura amb l'anterior i adaptació a la novetat) o desplega mecanismes de bloqueig i de negació per conservar la seva identitat i els marcs de referència coneguts.

És més, alguns autors sostenen que el fet de restar fora del sistema productiu constitueix una forma de *violència social* (Aguiar, 1997; Sicardi, 2016) en la mesura que les transformacions d'allò públic (per mitjà de decisions ideològicament justificades des d'una posició política i econòmica determinada) recauen sobre les persones, naturalitzant-se i no qüestionant-se, restant pes a la significació social i subjectiva del treball i a les seqüeles que deixa el fet de perdre'l, banalitzant i naturalitzant certes situacions. Violència que s'expressa no tan sols en forma d'exclusió i precarització laboral, sinó també simbòlica i que, molt sovint, queda ancorada en la ment de la persona desocupada com una culpabilitat assumida.

Pels motius anteriorment exposats, Elmiger (2010) proposa la **subjectivació del dol** com a solució, ja que parteix de les teories psicoanalítiques de l'estudi del dol per concloure que la diferència entre dol normal i dol patològic depèn de la producció de subjectivació o dessubjectivació en el procés de dol.

La subjectivació permetrà traduir (significar) el que es perd en la pèrdua en formes discursives col·lectives i alhora subjectives en el resultat d'articular allò públic (discursos socials, polítics, etc.. que refereixen a allò que es perd), allò privat (els costums, estils de fer el dol en la vida privada de cada època) i allò íntim (la inscripció inconscient del producte de les esferes anteriors).

La funció subjectivant del dol, per a Elmiger (2010), té a veure amb la possibilitat que la persona en situació de dol pugui restablir els seus recursos simbòlics i imaginaris (seguint la terminologia de Lacan), la seva trama simbòlica, per a fer front al col·lapse traumàtic de la pèrdua que l'ha deixat exposada a allò real sense respostes des d'allò imaginari-simbòlic ja que el subjecte en dol, inicialment, resta no tan sols sense paraules, sinó també buit.

Aleshores, seguint tots aquests plantejaments, **quines estratègies caldria utilitzar des dels dispositius d'inserció en l'atenció a persones desocupades en procés de dol?**

De l'anàlisi de les investigacions i estudis revisats s'adverteix que en l'actualitat la desocupació, a banda de ser un fenomen econòmic i social, pot considerar-se un problema de salut pública així com la importància de considerar les conseqüències de la desocupació en el programes dirigits a aquest sector de població per tal de prevenir o gestionar els efectes psicològics i socials.

Buendía (1990, 2010), destaca la necessitat de tenir en compte el món interior (per la influència de l'autoconcepte, les percepcions i creences sobre la seva situació), com els recursos de suport social en l'elaboració de programes socials i comunitaris.

Briuoli (2007) parteix del fet que, en tant que esdeveniment traumàtic, el dol per l'atur necessita ser expressat, simbolitzat, reparat des d'allò social que és on és va produir la ferida i, per tant, els professionals si bé no poden modificar les regles

polítiques i econòmiques del sistema, han de poder treballar sobre els efectes dessubjectivants que provoca la situació d'atur en la persona.

Arévalo-Pachón (2012) posa l'èmfasi en considerar la bidireccionalitat entre desocupació i problemes de salut, de forma que els problemes de salut generats per la desocupació, tant a nivell mental i emocional com físic, desborden els enfocaments tradicionals que es treballen des del sistema de salut.

Espino (2014) detalla en el seu estudi un seguit de mesures per a fer front a l'impacte negatiu de les crisis sobre la salut de la població d'entre les quals destaca, pel tema que ens ocupa, donar prioritat als programes de suport psicològic orientats a la prevenció i detecció de problemes de salut que, en l'àmbit laboral, es traduiria en l'establiment de polítiques actives d'ocupació que incloguin el suport emocional i psicosocial (intervencions psicoeducatives, psicoteràpies breus) en el desenvolupament de programes personalitzats d'ocupació.

Des d'un punt de vista més aplicat, Ferrari (2010) proposa treballar totes les etapes del dol pel treball perdut, enfortir l'autoestima de la persona desocupada i reinventar el rol de la persona entenent la situació de desocupació com una oportunitat per a desenvolupar noves habilitats i competències no explorades. Alhora que planteja una manera de fer diferent en l'atenció a la persona, en el posicionament del professional davant l'experiència subjectiva de la situació de desocupació de la persona.

Si bé, el treball de cercar feina ja és un treball i com a tal ja esdevé un primer pas per a la recuperació de la persona (Ferschut, 2000), tant Peláez (2012) com Sicardi (2016) recomanen respectar els temps del dol, no envair el seu temps i no passar directament a una cerca hiperactiva de llocs de treball. Donar l'espai i el temps perquè la persona pugui expressar com experimenta la seva situació de pèrdua de treball per comprendre la naturalesa d'allò que va perdre.

En aquest sentit Emilger (2010) recorre a Lacan per a poder subjectivar el dol per mitjà de la traducció d'allò que es perd en formes discursives, tan subjectives com col·lectives.

Així, en primer lloc, Aguiar (1997) proposa als professionals la necessitat d'interrogar-se sobre com s'articulen les representacions socials i intersubjectives que configuren la xarxa de significants que constitueixen la trama simbòlica que es posa en joc amb la desocupació.

En segon lloc, Aisiaín (2014) destaca la importància per a la persona desocupada de poder definir-se d'una forma que no li faci mal davant la confusió inicial que pot suposar la situació de desocupació.

En tercer lloc, Sicardi (2016) sosté que la pèrdua del llaç social en la situació de desocupació cal restablir-lo oferint espais de llaç social (no només laborals, també socials) que connectin allò real amb allò simbòlic on el vincle amb els altres permeti a la persona desocupada adoptar un lloc diferent, creatiu, productiu. En aquesta línia Aguiar (1997) ens recorda que el desocupat, com a tal, ja té un lloc en l'ens social, però és un lloc no escollit i en funció de l'existència d'altres apuntaments socials, vincles i altres aspectes no laborals, podrà o no moure's d'aquest lloc. Això és, en termes de Mora (2013), deixar parlar a la persona de la pròpia situació per ajudar-la a sortir del dol des d'una altra posició i amb alternatives constructives.

En quart lloc, si apareix un fort sentiment de culpa, Aguiar (1997) i individualment no se'n surt, es precis crear en la persona una xarxa d'apuntament social, des de la intervenció grupal per tal de prendre consciència del que succeeix i desculpabilitzar-se a títol individual.

Salceda (2014) i Díaz i altres (2016), partint del fet que la desocupació constitueix un procés per a les persones amb característiques semblants a les patides en un procés de dol, proposen l'ús de diferents instruments de diagnòstic, entre els que destaca l'Inventari de Texas Revisat de Dol (ITRD) en el context de la pèrdua de l'ocupació. De tal forma que es faci palès la necessitat de tenir en compte el moment i/o la intensitat del procés de dol seguit per la persona en comptes de desenvolupar estratègies generalistes i estandarditzades. Això és, tal i com sosté Garcia (2012), atendre a la particularitat de la persona amb la seva pròpia història i idiosincràsia.

Per últim recollir algunes idees al voltant de la importància dels rituals en l'elaboració de dol. Lentino (2013) exposa que la pèrdua com a tal provoca un forat en allò real i els rituals (els ritus funeraris, per exemple) tenen una funció de reparació, ajuden a simbolitzar la pèrdua. En aquest sentit la funció subjectivant del dol (Emilger 2010) requereix, a banda d'un treball en l'esfera íntima i privada, una tramitació comunitària per això planteja que allò públic sancioni la pèrdua (la mort) i legitimi el lloc de la persona en dol amb els mitjans que disposa (jurídics, polítics, religiosos, els sistemes d'anomenar les coses, etc.).

6. CONCLUSIONS I RECOMANACIONS

6.1. Pertinença de l'estudi sobre la pèrdua de l'ocupació com a dol

El malestar de la persona desocupada no es deu tan sols a la manca de recursos econòmics, sinó més aviat a la ruptura psíquica que provoca aquesta situació en la seva vida i que desencadena tot un conjunt d'efectes psicològics, a nivell personal i social.

Si bé la descripció dels mateixos correspondrien a la simptomatologia descrita també per a processos de dol per la mort d'un ésser estimat, equiparant la desocupació amb la fenomenologia de la mort, aquests efectes no es manifesten de la mateixa forma ni amb la mateixa intensitat en totes les persones que es troben en situació de desocupació.

Això ja no només fa pensar en les persones desocupades com a grup heterogeni, per la multitud de variables i factors individuals i socials que entren en joc en l'impacte psicològic de la pèrdua de treball i la manera de modular-les segons les característiques singulars i idiosincràtiques de cada persona, sinó també que probablement deu haver-hi algunes variables o factors crítics que, en certa manera, determinarien per què la condició de desocupació pugui sotmetre a la persona desocupada en un procés de dol, és a dir, com a pèrdua significativa i rellevant per a la persona.

De la revisió documental efectuada es destaca el valor del treball, la centralitat que té el treball per a la persona en la seva vida com un element crític en la mesura que a les persones que estableixen un vincle identificatori amb el treball la pèrdua del treball els deixa en una situació de desempament, de desarrelament. I, per tant, en aquests casos la pèrdua del treball suposaria un esdeveniment traumàtic que incapacitaria la persona per fer front a una situació de complicada tramitació a nivell psíquic i faria de la desocupació un tipus de pèrdua que introduiria la persona en un procés de dol. Això és, els manca elements simbòlics suficients en els que sostenir-se i donar significació al que succeeix en l'entorn immediat per pensar en alternatives de solució a la seva situació.

Això permetria entendre que la desocupació no és tan sols estar en condicions de treballar i no tenir feina, sinó que implica un trencament del llaç social, dels vincles identificatoris, del lloc social que ocupava com a treballador.

Cal afegir a aquesta anàlisi, per tant, l'experiència subjectiva de la desocupació que posa encara més de relleu la singularitat, la particularitat dels subjectes a l'hora de problematitzar la seva situació de desocupació. La conducta de la persona, si bé està modulada per trets idiosincràtics i de personalitat (variables cognitives, estils d'afrontament, la percepció del suport social disponible...), sempre respon segons la disposició dels seus recursos simbòlics, les seves representacions del món i de sí mateix que no estan al marge de les condicions socials que estructuren una determinada xarxa de significants. D'aquí que, depèn de com sigui viscuda la situació de desocupació, la situació de pèrdua de treball deixi major o menor empremta en la subjectivitat de la persona en la mesura que es produeix un trencament dels esquemes de referència per donar significació a les seves experiències i, per tant, amb la incapacitat d'ubicar-se socialment d'una forma diferent, constructiva (i alhora adaptativa) en el context laboral actual.

Això explicaria que els efectes del dany psíquic en la persona desocupada presentarien una certa persistència en la mesura que interferirien, almenys inicialment, en l'accés a una nova ocupació i, fins i tot, un cop aconseguida una nova ocupació, sobretot si tenim presents en l'actual context laboral la pèrdua de beneficis manifestos i latents del treball. La persona desocupada, amb la seva trama simbòlica danyada, es troba immersa dins d'uns marcs de referència socials canviants, "líquids", que no el sostenen.

En aquest sentit caldria preguntar-se quins efectes pot tenir la normalització del discurs de l'ocupabilitat dins del paradigma de l'activació de les estratègies europees d'ocupació, en la mesura que replantegen semànticament els eixos de la qüestió social. Allò natural és participar en el mercat de treball, sense plantejar-se el caràcter problemàtic de participar en un mercat de treball precaritzat com l'actual. Així com naturalitzar la manca d'ocupació a la inactivitat dels les persones desocupades. En primer lloc, en quina mesura les respostes que es donin des dels dispositius d'inserció, des d'aquesta cadena de significants, no ajuden a contribuir a la normalització de la precarietat (laboral i simbòlica)? I, en segon lloc, com es pot construir una narració d'un mateix (que lligui el passat, el present i la projecció de futur de la persona), com és possible inscriure's socialment per mitjà del treball en un context de precarietat?

Davant d'aquest esfondrament de les bases de la identitat juntament amb el sentiment de culpa (que, en tant que modalitat d'angoixa, reverteix en una representació de sí mateix desvaloritzada i menyspreable), com es pot reparar el dany psíquic que pot crear en la persona la pèrdua del treball?

El procés dol s'elabora en qualsevol àmbit de la vida en la que es produeix una pèrdua o un canvi rellevant per a la persona. En el cas que ens ocupa, la pèrdua de l'ocupació, és igualment necessari tenir present l'elaboració del dol per a poder reparar el dany psíquic produït així com per prevenir problemes de salut mental.

Conceptualitzar la desocupació com un procés de *dessubjectivació* permet entendre quina és la funció del dol i quines estratègies caldria seguir per a la seva elaboració. Això és, apel·lar a la funció subjectivant del dol a l'hora de preguntar-se per la naturalesa d'allò que es perd amb la pèrdua del treball per poder restablir la trama significant que li permeti assimilar la nova situació com a desocupat i poder adaptar-se a la nova realitat.

En aquest sentit, de cara a les possibles estratègies a seguir per part dels professionals de l'orientació i la inserció, convindria en el diagnòstic ocupacional parar atenció al món interior de la persona desocupada (percepcions, creences) així com a factors intervinents en l'elaboració del dol: característiques de l'objecte perdut, característiques del subjecte (relació vincular amb l'objecte), circumstàncies de la pèrdua i possibles representacions socials al voltant de la pèrdua i de la pròpia participació en la pèrdua (amb o sense culpa).

Això implica respectar els temps que necessita el procés d'elaboració del dol i desenvolupar programes personalitzats d'ocupació, donant prioritat als programes de suport psicològic orientats a la prevenció i detecció de problemes de salut. Això ens pot fer arribar a concloure que moltes persones que necessitarien assistència en el dol no el sol·liciten, ja sigui per creences o qüestions culturals sobre el dol, o per desconeixement del que li succeeix realment.

Per últim, la desocupació com a pèrdua del lloc social, del llaç social, requereix que per al seu restabliment es compti amb espais socials vinculars no exclusivament laborals, facilitar a la persona desocupada una xarxa d'apuntament social, comunitari. Una intervenció, per tant, sociolaboral que restableixi la funció simbòlica del camp social per a la construcció de la subjectivitat.

6.2. Contribucions de l'estudi i recomanacions de caràcter acadèmic i pràctic

Si bé plantejar l'enfocament psicoanalític en el treball no és cap novetat (de fet existeix la disciplina de la psicodinàmica o psicopatologia del treball), realment no he trobat massa informació en relació al treball psicoanalític, i en concret al treball del dol, pel que fa a la situació de desocupació. Entenc que aquesta pugui ser una limitació en el meu estudi, quant al mètode emprat, juntament amb el fet de no tenir experiència laboral en el sector i una certa comprensió de la terminologia psicoanalítica, però alhora em plantejo fins a quin punt la discussió de l'estudi contribueix a encetar un enfocament alternatiu en l'anàlisi de l'impacte psicològic de la desocupació o bé en l'estudi de la relació entre l'experiència subjectiva de la desocupació i la funció de l'elaboració del dol. Si més no contribuiria en tant que eina per a analitzar la realitat actual i els seus efectes en la subjectivitat.

Parteixo d'aquesta consideració perquè l'enfocament psicoanalític, en l'impacte de la desocupació, valoro que té un gran potencial explicatiu (conceptual) i estableix orientacions per a la intervenció (metodològic), no quedant-se en un anàlisi descriptiu i introduint tota una terminologia que resulta especialment aclaridora: llaç social, funció simbòlica, subjectivitat, significant, trauma, precarietat simbòlica, etc.

D'altra banda, dins del marc conceptual, penso que l'anàlisi de la relació entre dol i desocupació podria contribuir a introduir elements dins del diagnòstic ocupacional, introduir el malestar psíquic de la persona (independentment de l'existència de psicopatologies prèvies).

Així mateix, penso que l'anàlisi efectuat en aquesta revisió documental podria tenir possibles línies de continuïtat en l'estudi de la situació dels aturats de llarga durada, o dels efectes en el procés d'inserció laboral d'oferir espais de suport social no exclusivament laborals.

A nivell pràctic, potser, davant la complexitat i la diversitat de situacions que planteja l'anàlisi de la desocupació com a procés de dol, l'estudi pot aportar

alguna orientació de cara a la intervenció que respecti la subjectivitat de la persona, la seva particularitat i tingui en compte la seva problematització de la situació, com a desocupat. És a dir, formes de fer diferents que flexibilitzin estratègies d'intervenció estandarditzades o seguint protocols.

Així, per exemple, a nivell de polítiques actives d'ocupació potser caldria replantejar-se la finalitat última, aconseguir que la persona trobi treball, en el sentit de no descuidar l'assistència social i psicològica de la situació en la que es troba la persona.

O bé, a nivell de programes socials d'atenció a persones desocupades tenir molt present la particularitat dels casos i la necessitat d'introduir intervencions de tipus psicoeducatiu o psicoterapèutic breu dins de les estratègies a implementar en els itineraris d'inserció, així com promoure la participació social i comunitària per part dels dispositius d'orientació i inserció.

6.3. Limitacions de l'estudi i replantejament del TFM

Es podria afirmar que la principal limitació de l'estudi, a banda de la major o menor precisió o grau d'acompliment a nivell metodològic (criteris de recerca bibliogràfica, de selecció de les fonts d'informació i la validesa de les mateixes), esdevindria del fet que la conceptualització de la desocupació com a pèrdua que pot sotmetre a la persona en un procés de dol es podria caracteritzar d'"immadura" a nivell d'investigació. Sense oblidar, però, la complexitat que implica analitzar el fenomen com a tal, és a dir, en la conjunció dels estudis de l'impacte de la desocupació amb les tesis al voltant del dol. Per tant, en primer lloc, això podria comprometre la concreció de les preguntes d'investigació; en segon lloc quins aspectes seleccionar per incloure o no en l'anàlisi de l'objecte d'estudi i, en tercer lloc, tot i els intents de presentar la discussió al voltant de l'objecte d'estudi de forma profunda i congruent, la pertinença de la mateixa podria veure's compromesa per la validesa de les afirmacions i justificacions aportades fruit de les dues limitacions anteriors.

Si bé la majoria dels estudis analitzats sobre la desocupació parteixen d'un enfocament psicosocial sobre l'impacte psicològic de pèrdua de treball tant a nivell individual, social, familiar, etc., les variables psicològiques es consideren dependents de la situació ocupacional, la qual cosa provoca una certa dispersió en els resultats i en la seva conceptualització. Així mateix alguns dels estudis conclouen que algunes d'aquestes variables requereixen ser investigades amb major profunditat i precisió. Aspectes que poden haver limitat la meua capacitat d'interpretació.

D'altra banda, des dels estudis centrats en el dol m'he trobat, altre cop, amb diferents aproximacions teòriques, essent els enfocaments psicoanalítics els que m'han permès poder desenvolupar un anàlisi més profund en la relació entre la desocupació i el dol. Amb tot, les meves limitacions a nivell formatiu sobre la disciplina psicoanalítica (especialment d'orientació lacaniana) també podrien considerar-se una font de limitacions en la interpretació dels resultats.

Per últim, dels estudis que estableixen una relació directa entre desocupació i dol (la majoria articles d'opinió, entrades de bloc, etc.) tot i acceptar-los per la seva clara pertinença a l'objecte d'estudi, també és cert que bona part d'ells no desenvolupaven un clar corpus teòric, sinó que es dirigien més aviat a plasmar reflexions personals o recomanacions a un nivell més pràctic i generalment descriptiu. La qual cosa també podria haver limitat la meua conceptualització teòrica sobre el tema.

Pel que fa al disseny seguit, aquest ha estat marcat principalment per dos elements: en primer lloc, el desconeixement absolut del tema (a nivell de referents teòrics) i, en segon lloc, a la no possibilitat d'accés a la població i poder fer un mostreig on poder aplicar les tècniques metodològiques habituals. Això ha fet que m'hagués de decantar, a nivell de mètode, per un treball documental de revisió bibliogràfica, tipologia d'investigació de la qual tampoc tinc massa referències teòriques (tot i que sóc conscient que en tota investigació hi ha una etapa de cerca i anàlisi de la bibliografia per

presentar els antecedents i estat actual del tema durant la fonamentació teòrica).

Per tant, en el supòsit de disposar d'unes **condicions ideals de realització de l'estudi** hauria optat per un altre disseny en l'estructura i desenvolupament del projecte d'investigació.

En primer lloc, un cop valorada la complexitat del tema, la seva rellevància i interès (si més no com a aproximació singular a l'objecte d'estudi i, penso, amb possibilitats d'aportar alguna innovació a nivell pràctic) penso que seria factible plantejar-lo des d'una aproximació metodològica mixta.

Partint de les preguntes d'investigació, tot i sota el supòsit de ser reformulades, plantejaria un tipus de disseny no tan exploratori-descriptiu sinó més aviat explicatiu des d'un punt de vista etnogràfic o des de la teoria fonamentada, en funció de si inclogués les estratègies d'intervenció proposades, cosa que entenc que seria el més ètic.

A nivell metodològic plantejaria un disseny mixt ja que a banda de tenir en compte les percepcions personals i els significats que atribueixen a la seva situació de desocupació i poder accedir al seu univers simbòlic, també plantejo preguntes que fan referència a la relació entre variables i factors que requeririen una categorització, cercar una certa causalitat i una quantificació estadística.

A nivell de tècniques utilitzaria tècniques tan qualitatives (entrevista en profunditat, grups de discussió amb experts i amb subjectes d'estudi) com quantitatives (per exemple passar el test ITRD de característiques del dol).

Pel que fa al mostreig, quant al context espacial, pensant en el centre on actualment estic fent les pràctiques (un servei d'orientació i inserció), faria un mostreig no aleatori de participants del programa POISES del Fons Social Europeu (programa *Més Feina*, de la Caixa), homes i dones majors de 45 anys en situació de desocupació i en risc d'exclusió social de l'Hospitalet de Llobregat.

Pel que fa al context temporal plantejaria inicialment un estudi de tipus transversal ja que d'entrada no m'interessaria tant la generalització dels resultats com la comprensió de les situacions úniques i particulars que vivencien les persones i el sentit que li atorguen. Tot i que un estudi longitudinal també seria interessant (a nivell de veure l'evolució dels efectes en el temps amb la introducció de les estratègies analitzades en l'estudi.

7. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ÁLVAREZ, C. (4 juny 2012). El impacto psicológico del desempleo. *Psicoanalítica*. [Extret de: <http://www.psicoanalitica.com/el-impacto-psicologico-del-desempleo/>]

ARDILA, R. (1991). Psicología del desempleado. *Revista latinoamericana de Psicología*, 2(23), PÀG. 207-227. [Extret de: <http://www.redalyc.org/pdf/805/80523204.pdf>]

ARÉVALO-PACHÓN, G. (2012). Tendencias en la investigación psicológica sobre desempleo y salud. *Revista Iberoamericana de Psicología: Ciencia y Tecnología*, 5(2), pàg. 17-30. [Extret de: <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/4905099.pdf>]

ASIAÍN, A. (2014). Duelo y paro (I): Y ahora, ¿qué soy? Psicoduelo.com. [Extret de: <https://psicoduelo.com/2014/07/08/duelo-y-paro-i-y-ahora-que-soy/>]

BARRUTIA, V. (2007). Desempleo: una mirada clínica. A: M. Burin, M.L. Jiménez, I. Meler (comp). *Precariedad laboral y crisis de la masculinidad. Impacto sobre las relaciones de genero*. Buenos Aires: UCES. [Extret de: http://dspace.uces.edu.ar:8180/xmlui/bitstream/handle/123456789/1450/Burin_book.pdf?sequence=1]

BOSO, R. M.; SALVIA, A. (2006). Descomposición social del malestar subjetivo y de las capacidades de afrontamiento en un contexto de crisis y desempleo. *Acta académica, Universidad catòlica de Buenos Aires*. [Extret de: <https://www.aacademica.org/agustin.salvia/191.pdf>]

BRAIER, E. (2013). La crisis y sus efectos en la subjetividad. *Intercanvis*, 30, pàg. 29-40. [Extret de: http://intercanvis.es/pdf/30/art_n30_04.pdf]

BRIUOLI, N.M. (2007). La construcción de la subjetividad. El impacto de las políticas sociales. *HAOL*, 13, pàg. 81-88. [Extret de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2479324>]

BUENDÍA, J. (1990). Psicopatología del desempleado. *Anales de Psicología*, 6(1), pàg. 21-36. [Extret de: <https://search.proquest.com/openview/c5f0c2c510621e83b9517819f717fb88/1?pq-origsite=gscholar&cbl=1606360>]

BUENDÍA, J. (2010). Los efectos psicológicos del desempleo. A: *El impacto psicológico del desempleo*. Murcia: Editum.

DÍAZ, C.; NAVARRO, Y.; CLIMENT, J.A.; ORTEGA, E.; LÓPEZ- LÓPEZ, M.J i CASADO, J. (2016). Pérdida y afrontamiento en desempleados: Adaptación del Inventario Texas Revisado de Duelo a la situación de pérdida de empleo. *Revista Iberoamericana de Diagnóstico y Evaluación Psicológica*, 42 (2), pàg. 111-124. [Extret de: www.aidep.org/sites/default/files/articulos/R42/Art10.pdf]

ELMIGER, M.E (2010). La subjetivación del duelo en Freud y Lacan. *Revista Mal Estar e Subjetividade*, 1 (10), pàg. 1-9. [Extret de: <http://www.redalyc.org/pdf/271/27116941002.pdf>]

ESPINO, A. (2014). Crisis económica, políticas, desempleo y salud (mental). *Rev. Asoc. Esp. Neuropsiq.*, 34 (122), pàg. 385-404. [Extret de: <http://scielo.isciii.es/pdf/neuropsiq/v34n122/10debate01.pdf>]

FERNÁNDEZ-ALCÁNTARA, M. i altres (2015). Influencia de la psicopatología emocional y el tipo de pérdida en la intensidad de los síntomas del duelo. *Revista Iberoamericana de Psicología y Salud*, 1(7), pàg. 15-24. [Extret de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5319655>]

FERRARI, R. (2011). ABB: “Full Monty” y duelo y trauma en el desempleo. *SaluDigital*. [Extret de: <https://rferrari.wordpress.com/2011/06/21/abb-full-monty-y-duelo-y-trauma-en-el-desempleo/>]

FERSCHUT, G. (2000). *Reflexiones sobre la psicopatología del duelo por la pérdida del empleo. “Mi Trabajo murió y yo estoy velándolo”*. [Extret de: <https://www.pagina12.com.ar/2000/suple/psico/00-05/00-05-18/psico01.htm>]

GARCÍA, M.G. (2012). Variables que afectan la elaboración del duelo. A: *El proceso de duelo en psicoterapia de tiempo limitado evaluado mediante el Método de Tema Central del Conflicto Relacional (CCRT)*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid. [Tesi en línia]. [Extret de: <http://eprints.ucm.es/17783/1/T34105.pdf>]

GUARINO, L.; SOJO, V. (2011). Apoyo social como moderador del estrés en la salud de los desempleados. *Universitas Psychologica*, 10(3), pàg.867-879. [Extret de: <http://revistas.javeriana.edu.co/index.php/revPsycho/article/viewFile/1833/1194>]

LENTINO, S. (2013). El duelo y sus ritos: de trabajo de duelo a la función del duelo. *Asociación Psicoanalítica Argentina*. [Extret de: <https://laepoca.apa.org.ar/14/el-duelo-y-sus-ritos-del-trabajo-del-duelo-a-la-funcion-del-duelo/>]

LÓPEZ, S. A. (2007). Efectos individuales del despido y la resiliencia como facilitador en la búsqueda de empleo. *Panorama socioeconómico*, 35(25), pàg. 168-172. [Extret de: <http://www.redalyc.org/pdf/399/39903508.pdf>]

MARTÍNEZ, M. (2014). Levántate, y corre la piedra. O cómo superar el desempleo como familia. *Familias.com*. [Extret de: <https://familias.com/337/levantate-y-corre-la-piedra-o-como-superar-el-desempleo-como-familia>]

MOLINA, S. (2017). Duelo, literatura y psicoanàlisis. *Revista Vinculando*. [Extret de: http://vinculando.org/psicologia_psicoterapia/duelo-literatura-psicoanàlisis.html#.Wj-Rxt_ibIU]

MORA, V. (26/07/2013). Estoy desempleado ¿Qué hago? *Opiniones de psicoanalistas*. [Extret de: <https://opinionesdepsicoanalistas.com/2013/07/26/estoy-desempleado-que-hago/>]

MEJÍA, M.P; FERNÁNDEZ, S. (2012). La culpa en el duelo. *Revista Electrónica de Psicología Social "Poiésis"*, 23, pàg. 1-8.

MOLINA, S. (20/07/2017). Duelo, literatura y psicoanàlisis. *Vinculando*. [Extret de: https://vinculando.org/psicologia_psicoterapia/duelo-literatura-psicoanàlisis.html?]

PELÁEZ, N. (12/02/2012). De luto por el trabajo perdido. *Fundació Factor Humà*. [Extret de: <https://factorhuma.org/es/actualitat/noticias/9288-de-luto-por-el-trabajo-perdido->]

PLUT, S. T. (2007). El Trabajo desde la perspectiva psicoanalítica. A: M. Burin, M.L. Jiménez, I. Meler (comp). *Precariedad laboral y crisis de la masculinidad. Impacto sobre las relaciones de genero*. Buenos Aires: UCES. [Extret de: http://dspace.uces.edu.ar:8180/xmlui/bitstream/handle/123456789/1450/Burin_book.pdf?sequence=1]

SALCEDA, V. (2014). *¿Cuáles son las estrategias de adaptación en los sujetos inmersos en un proceso de duelo por la pérdida de empleo en el sector naval de Ferrol?* TFG, Universidade da Coruña. [Extret de: http://ruc.udc.es/dspace/bitstream/handle/2183/13671/TFG_Enfermar%C3%ADa_Salceda_Garcia_Victoria.pdf?sequence=2]

SANJUÁN, L. (2016). *Trabajo final de màster*. Barcelona: FUOC.

SARBIA, S.B. (Junio 2006). Del Trabajo del duelo a la función del duelo. *Acompañamiento Terapéutico*. [Extret de: http://www.at-lazos.com.ar/ESCRITOS_del_trabajo_duelo.html]

SERRANO, A. (2005). Del desempleo como riesgo al desempleo como trampa: ¿Qué distribución de responsabilidades plantea el paradigma de la activación propuesto por las Instituciones europeas?. *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 2 (23), pàg. 219-246. [Extret de:

<http://revistas.ucm.es/index.php/CRLA/article/view/CRLA0505220219A>]

SERRANO, A. (2015). La formació i transformació de la lluita contra l'atur i model social europeu: de la desocupació a la inocupabilitat. A: E. Santamaría, A. Serrano, *Mercat de treball: agents, polítiques i dinàmiques*. Barcelona: FUOC.

SERRANO, X.R.E; GALINDO, N.P. (2014). *El duelo por la pérdida de la actividad laboral*. Tesina, Asociación Mexicana de Tanatología. [Extret de: www.tanatologia-amtac.com/descargas/tesinas/244%20duelo.pdf]

SICARDI, L. (2010). La insuportable levedad del neoliberalismo. Desempleo y subjetividad. *El psicoanalítico*. [Extret de:

<http://www.elpsicoanalitico.com.ar/num25/subjetividad-sicardi-la-insuportable-levedad-del-neoliberalismo.php>]